

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ НОВОТВОРИ ЯК РІЗНОВИД ДЕСКРИПТИВНИХ НОМЕНІВ

Статтю присвячено необхідності комплексного дослідження ролі, статусу і функцій оказіональних дескриптивних конструкцій як засобів відображення менталітету в процесах тексто- й образотворення в сучасній “малій прозі”.

Ключові слова: *дескрипція, референція, ідентифікація, імпліцитність, експліцитність.*

В статье доказана необходимость комплексного исследования роли, статуса и функций окказиональных дескриптивных конструкций, являющихся одним из средств отображения менталитета в процессах текстообразования современной “малой прозы”.

Ключевые слова: *дескрипция, референция, идентификация, имплицитность, эксплицитность.*

The article deals with the substantiation of the necessity of the complex investigation of the role, status and functions of the fiction descriptive constructions in connection with the devices of character-drawing in modern short stories.

Keywords: *description, reference, identification, implicitness, explicitness.*

У процесі реалізації художнього задуму репродуцент-креатор не послуговується уже існуючим лексичним тезаурусом, якщо одиниці, наявні в ньому, з певних причин не влаштовують його (недостатньо точні семантично чи емоційно, невдало сформалізовані, немає відповідної лексеми для позначення об'єкта, відсутнього в екстралінгвальному світі, але наявного в тексті, тощо). Як зазначає Г. Віняр, “... оригінальне авторське словотворення демонструє читачеві прагнення вийти за рамки стереотипу, який ще донедавна тяжів цензурою над головою письменників” [4, с. 138].

З метою заповнення окремих лакун у словниковому складі мови автор моделює власні новотвори, які кваліфікуються як оказіоналізми (індивідуально-авторські інновації): “слова, що утворюються за наявними в мові моделями, але не використовуються в загально-вживаному словнику. Оказіоналізми мають індивідуальний характер, уживаються тільки в умовах певного контексту, який дає змогу розкрити їхнє значення” [5, с. 113]. Індивідуально-авторськими можуть бути різні лексичні одиниці, зокрема й непрямі номінації, що дає підстави делімітувати оказіона-

лізми як невід’ємну складову дескриптивних номенів.

Таким чином, метою цієї розвідки є окреслення ролі, яку оказіональні описові номінації відіграють у текстах сучасної “малої прози”, а також визначення їх дериваційних ознак. Дескрипції кваліфікуємо як моно- чи полілексемні описові одиниці, що здійснюють ідентифікаційну або референтну функцію власного імені та використовуються для кваліфікації денотата за певною (постійною чи ситуативною) ознакою, виділяючи його з класу об'єктів; адекватна інтерпретація значення дескрипцій залежить від контексту, що дає змогу не лише розшифровувати експліцитні, а й декодувати імпліцитні конотації семантики описових сполук.

Оказіональні дескрипції позначають різноманітні з екзистенційного погляду об'єкти й тісно пов'язані з такими феноменами, як внутрішня форма та мотивованість лексичної одиниці, “що виступають об'єднувальними центрами ономасіологічних і семасіологічних характеристик слова, розкривають специфіку називання, зв'язок суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації” [2, с. 90]. Індивідуально-авторські інновації “...беруть участь у формуванні підтекстових

естетичних смислів, що реалізуються через актуалізацію конотативних компонентів, які є складовими прагматичного значення слова” [7, с. 258].

Термін “індивідуально-авторські утворення” використовуємо як поняття, що об’єднує і слова-оказіоналізми (в основі яких переважно непродуктивні словотворчі типи), і потенційні слова (що утворюються на основі високопродуктивних типів словотворення) [8, с. 56].

Важливість урахування різноаспектних ознак okazіональних дескрипцій підтверджена особливостями описових номінацій, які виділяються в окремих фрагментах тексту. Наприклад:

*У залі саме записувалися на вище (і неодноразово) згадану премію (мається на увазі Шевченківська премія. – І. Б.). На двісті років наперед. І це не смішно: дехто доживе. Остання сонячна буря забрала від нас багатьох хороших людей. Але мені й тих, що є, вистачає. І зараз тимчасово живі в очікуванні наступної сонячної бурі творять оптимістичний список... До якого просять внести не лише себе, а й свого кума, симпатика, співавтора, **співпляшника, співліжника** (О. Стусенко) [1, с. 24–25].*

У номінативному різнореферентному ланцюжку серед узуальних лексем *кум, симпатик* і *співавтор* делімітуємо дві семантично okazіональні дескрипції – *співпляшник* і *співліжник*, що формально співвідносяться з такими похідними, як *співвласник, співпрацівник, співрозмовник* та ін. У цих іменниках виражено словотвірне значення спільної участі в певній діяльності (у володінні чимось, у працюванні з чимось, у розмовлянні з кимось). Okазіональні дескрипції також фіксують той предмет, на основі якого відбувається певна діяльність (“співпраця”), що об’єднує мінімум два об’єкти:

- *співпляшник* – той, з ким розпивають спільну пляшку;
- *співліжник* – той, з ким ділять спільне ліжко.

Okазіональна дескрипція *співпляшник* є, вочевидь, калькою з російської, де словники системно подають лексему *собутельник*; оскільки в українських словниках іменника *співпляшник* не зафіксовано, трактуємо його як індивідуально-авторську інновацію і кваліфікуємо як один із прикладів відображення мовними одиницями, дескрипціями зокрема, етнокультурного фону.

Порівняймо ще один сегмент, що містить суб’єктивну дескрипцію з індивідуально-авторськими конотаціями, розшифрування якої полягає в інтерпретації особливостей її внутрішньої форми та співвіднесенні цих властивостей із позамовною дійсністю:

Навіть голосисті котолупи мої змовкли, а несподіваний прибулець з гідністю ікони відвів од мене свою руку з жар-птицею... (Є. Концевич) [3, с. 101].

Описова номінація *котолупи* виникла шляхом переосмислення просторічно-конотованого вислову *ті, що луплять котів*, який фіксує одну серед багатьох інших “звичок” собак. Незважаючи на те, що внутрішня форма аналізованої дескрипції, як на перший погляд, видається досить прозорою, проте, відірвана від контексту, вона, як й інші okazіональні номінації, становить своєрідну “лінгвістичну загадку”, для правильного розуміння якої необхідні певні “підказки”. Роль допоміжного засобу в дешифруванні значення індивідуальної дескрипції відіграє передтекст, де зафіксовані додаткові кореферентні номени того ж таки денотата: *мої карликові песики* → *крикливі карлики* → *мої песики*. Ці номінації не відзначаються такими індивідуально-авторськими конотаціями, як дескрипція *котолупи*, а тому однозначно співвідносяться з об’єктами й забезпечують надійний зв’язок у процесі референції okazіональної дескриптивної номінації з денотатом позамовної дійсності. Проаналізований стилістичний прийом дає змогу акцентувати ува-

гу на певній ознаці об'єкта, перетворивши її на внутрішньоформну сконденсовану дескрипцію, і збагатити зображальну палітру лексичних засобів художнього мовлення, замінивши експресивно нейтральний номен *собаки* емоційно насаженим okazіоналізмом зі стилістичними конотаціями *котолупи*.

Крім основоскладання та інтерфіксації, за допомогою яких виникла попередньо проаналізована номінація, серед okazіональних утворень виділяємо ті, що були змодельовані за допомогою такого способу словотворення, як словоскладання (юкстапозити):

Напередодні зими, в листопаді вже з 5 години по обіді, коли темніє, а ліхтарі ще не світять, у львівському барі "НЕКТАР" сидять люди-після-роботи (Т. Прохасько) [10, с. 141].

Okazіональна дескрипція *люди-після-роботи* утворена поєднанням кількох слів, що зумовлює ефект семантичної концентрації, тобто акумулювання в одній індивідуально-авторській номінації значення, яке зазвичай передається розгорнутим зворотом (*люди, які повертаються додому після роботи; люди, які зайшли сюди після роботи* тощо). Унаслідок цього ознака, що приписується потенційним множинним референтам, отримує абсолютний характер і переходить у розряд облігаторних, іманентно властивих об'єктові. Такий прийом дає підстави мовцеві (репродуценту дескрипції) на основі ситуативної ознаки умовно виділити певну групу людей, імплікуючи водночас риси, які можуть бути їм притаманні: *стомленість, розслабленість, бажання відпочити* тощо.

Як бачимо, індивідуально-авторські дескрипції, утворені за допомогою осново- чи словоскладання, не лише акумулюють у собі значення складових частин, розширюючи свої семантичні межі, а й містять додаткові смислові нашарування, отримуючи нове, прагматично зумовлене тлумачення і виявляючи нові функції, насамперед образотворчу.

Матеріал дослідження засвідчує, що, крім названих способів утворення okazіональних дескрипцій, можливе дериваційне усічення, за якого мовна одиниця втрачає частину свого узуального інваріанта, що зумовлює і відповідні зміни в її значенні. Порівняймо:

... владці нервувалися і все засідали, засідали, засідали – то в генеральському джипі, то в мобільному шпиталі, то в спецавтомобусі, журналісти розважались від душі... (В. Кожелянко) [6, с. 181].

Okazіональна усічена номінація *владці* в ролі твірного має іменник *можновладець* (*можновладець*), який відзначається нормативністю й системністю та кваліфікується словником як "особа, яка належить до верхівки панівних класів" [9, II, с. 215]. Лексема *можновладець* утворена поєднанням двох складових частин: **можний** (1. заст. могутній, сильний, всемогутній, всесильний; 2. заможний [9, II, с. 215]) і **влада**. Початково позитивно конотована загальна назва внаслідок okazіонального усічення першого складника втрачає частину свого значення, набуваючи внаслідок цього негативних відтінків семантики:

можновладець → *владець* → той, хто при владі, але не "можний", тобто не сильний і не всемогутній; конотація слова *можний* (заможний), очевидно, збереглася, але вона не додає okazіональній номінації позитивного значення¹. Звичайно, активації негативних конотацій сприяє і контекст: редуплікація номінації *засідали*, лексеми, що об'єктивують місце дії, введення в текст "стороннього" спостерігача та його оцінка ситуації (*журналісти розважались від душі*).

Таким чином, дериваційний процес усічення зумовлює не лише формальні, а й семантичні та експресивні зміни новоутворених лексем: відкидання однієї частини узуальної номінації

¹ Допускаємо і полімотивацію, трактуючи значення похідного *владці* як *ті, що мають владу, при владі*.

призводить до звуження її значення, яке обмежується лише тими нюансами, що пов'язані з матеріально вираженим складником. Оскільки процес креативного моделювання оказіональних дескрипцій невіддільний від вираження певних індивідуально-авторських модальностей, аксіологічних характеристик, то усічення відбувається з урахуванням експресивних конотацій, потенційно притаманних таким лексичним інноваціям. Утрата словом однієї частини супроводжується локалізацією уваги реципієнтів на значенні, що залишається як наслідок проведеної трансформації.

Яскравого й несподіваного оказіонального значення набувають дескриптивні конструкції, до складу яких входять загальні номінації з порушеною граматичною формою як засобом вираження граматичного значення. Наприклад:

Раптом у залі стало так тихо, що я почув, як на стіні цокає дзигар, якого там насправді не було.

– Ваші постійні провокації, – буркнув нарешті якийсь діяч літератури...

– Подивіться, що він замість обличчя надів! – каркнуло якесь дідуся з різьбленим ціпочком (О. Стусенко) [1, с. 25].

Для підкреслення нешанобливого ставлення одного з комунікантів до референта виділеної дескрипції використані різноманітні мовні засоби (лексичні й словотвірні), що зумовлює емоційно знижену конотацію наведеного фрагмента. У словосполученні *якесь дідуся* оказіонально трансформований іменник *дідусь* уподібнюється до інших демінутивних лексем середнього роду (*хлопча, дівча, пташеня* та ін.) за допомогою дериваційно-акцентних засобів та займенника середнього роду *якесь*. Додатковим штрихом у створенні образу людини з ознаками *недорослості, дитячості, інфантильності* є використання зменшувально-пестливого суфікса в іменнику *ціпочок*. Загальний пейоратив-

ний тон поданого відрізка висловлення зумовлений предикативним центром, де замість дієслова на позначення мовлення людини (*сказав, вигукнув, мовив* тощо) функціонує лексема *каркнув*, яка у випадку використання її для характеристики людського голосу імплікує його можливі ознаки: *немилозвучність, пронизливість, гучність, недоречність* та ін.

Отже, моделювання індивідуально-авторських дескриптивних номінацій має на меті і позитивну, і негативну кваліфікацію персонажів, а словотвірні засоби (з урахуванням інших, допоміжних чинників) активізують енантіосемічні властивості лексем, коли, зокрема, зменшувально-пестливий суфікс передає пейоративні емоційні конотації.

У процесі створення оказіональних номінацій автори використовують два протилежні шляхи: або намагаються змоделювати їх якнайбільш наближено до вже існуючих лексем, що забезпечує потенційно можливе входження таких новотворів до загальнорозмовного узусу, або наділяють їх виразними ознаками, що сприяє контрасту контрольної лексеми з іншими. Обидва шляхи передбачають легкість сприймання новостворених номенів, оскільки прозора внутрішня форма дає змогу більшою чи меншою мірою з'ясувати їх генезу, а також коло потенційних семантичних, емоційних чи дериваційних корелятів.

Експлікація смислового поля, центром якого є індивідуально-авторський новотвір, завдяки появі різноманітних конотативних нашарувань ситуативно розширює інформаційні рамки номінацій і тексту загалом. Наведемо приклад:

Я повільно спускався сходами, якими повільно піднімався класик, патріарх, лауреат – і все це в одній особі.

– О, дорогий колего, – кажу до однієї особи, – це ви придумали слово “хохлуї”? То я хотів би похвалитись: я за вашим прикладом вигадав слова “хохлаїнци”, “хохляни” і “хохлопи”. Ну, як вам? (О. Стусенко) [1, с. 27].

Прочитований фрагмент новели репрезентує іронічно-жартівливу тональність частини “креативного процесу” моделювання оказіональних лексем за уже наявним зразком. Експресія новоутворених номенів зумовлюється тими конотативно-смысловими особливостями, які виникають як результат злиття різних за значенням, стилем та емоційністю одиниць:

- **хохлуї** ← *хохли* + *холуї*;
- **хохлаїнци** ← *хохли* + *українці*;
- **хохляни** ← *хохли* + наприклад, *росіяни*;
- **хохлопи** ← *хохли* + *хлопи* (або *хлопи*).

Різка експресивна й аксіологічно-негативна насаженість авторських новотворів виявляється дещо “завуальованою”, прихованою, оскільки потреба в їх розшифруванні певною мірою гальмує процес різнорівневої аперцепції оказіоналізмів. Інтерпретатор-читач змушений зробити незначну паузу для проведення нескладного дериваційного аналізу, який експлікує семантичні й експресивні складники дешифрованих лексем. Унаслідок цього активізовано латентні емоційно-смыслові конотації, які виникли як результат контамінаційного зрощення лексем-твірних.

Перлокутивний ефект такого кількості етапного декодування оказіональних новотворів відповідає інтенціям репродуцента: акцентувати увагу на смыслових та емоційно-експресивних ефектах, що “вивільняються” одразу ж після встановлення твірних контамінацій.

Дескриптивні властивості аналізованих індивідуально-авторських інновацій забезпечують можливість їх трансформації в розгорнуті описові сполуки, які акумулюють ознаки потенційних референтів, зумовлені семантикою лексем-твірних. Порівняймо кореферентний ряд:

- **хохлуї** → ті українці (хохли), які за внутрішніми ознаками є холуями, тобто слугами, лакеями;
- **хохлаїнци** → ті, що не заслуговують назви українців; щось середнє між справжнім українцем і хохлом;

- **хохляни** → ті, хто вже не є українцями, але й не росіяни, хохли-росіяни;
- **хохлопи** → ті українці, які ще не позбулися ознак холопів (хлопів).

Емоційна зниженість відновлених експресивно-кваліфікативних зворотів провокує відповідну інтонаційну тональність контекстного оточення й суцільну негативну тональність наведеного відрізка мовлення загалом. Інтеграція різних смыслових та експресивних конотацій описових конструкцій у монолексемних індивідуально-авторських оказіоналізмах зумовлює появу нових поліконотованих дериватів з інноваційним, прагматично зумовленим семним полем, пейоративні елементи якого експлікуються тільки після проведення компонентного аналізу.

Таким чином, словотвірні ознаки індивідуально-авторських інновацій каузують їх потенційне входження в загальноорозмовний узус або, навпаки, зумовлюють контрастність, яскраву нетиповість таких новотворів. В обох випадках емоційно-експресивна, оцінна виразність більшості оказіональних дескриптивних номінацій дає змогу визначати їх як додаткові, а інколи й основні кваліфікативні номени, що виступають об’єднувальними смысловими центрами для інших мовних засобів.

1. *Антологія сучасної новелістики та лірики України*. – Канів : Склянка часу, 2006. – 364 с.
2. *Бойко Н. І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Бойко Н. І. ; Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.
3. *Вечера на дванадцять персон* : житомирська прозова школа / [упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка]. – К. : Генеза, 1997. – 544 с.
4. *Віняр Г.* Словотворчі рефлексії в мові письменників-постмодерністів / Г. Віняр // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. Вип. 24, ч. 1 / редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Акцент, 2006. – С. 136–138.
5. *Єрмоленко С. Я.* Українська мова : Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів /

- Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
6. *Кожелянко В.* Дефіляда : [Роман. Новели] / Кожелянко В. – Львів : Кальварія, 2001. – 196 с.
7. *Колоїз Ж.* Індивідуально-авторські інновації як стилістичний засіб національної сміхової культури / Ж. Колоїз // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. Вип. 18, ч. 2 : Питання менталітету в українській літературі / редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Акцент, 2004. – С. 256–268.
8. *Мойсієнко А. К.* Динамічний аспект номінації / Мойсієнко А. К. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Київський університет, 2004. – 100 с.
9. *Новий* тлумачний словник української мови : у 3 т. : [вид. 2-ге, випр.]. – К. : Аконіт, 2003.
10. *Прохасько Т.* Лексикон таємних знань : [новели] / Прохасько Т. – Львів : Кальварія, 2006. – 192 с.